

HECKENAST GUSZTÁV

A Karácsony György-féle parasztfelkelés

(1569-1570)

A Karácsony György vezette Debrecen vidéki parasztfelkelésnek dokumentum jellegű forrásanyaga nincs, csak historiográfiája van. Lefolyásáról többé-kevésbé jól, és ugyanakkor többé-kevésbé ellentmondásosan értesült elbeszélő források számolnak be: Forgách Ferenc (Forgách Simon igen értékes megjegyzéseivel), Brutus, Szamosközi és Istvánffy. E történetírók szövegeinek egymás közötti összefüggései tisztázottak. A két Forgách előadásán alapul e részben Brutus, illetve Istvánffy munkája, Szamosközi pedig általában pontosan követi Brutus elbeszélését. Mind Brutusnál és Szamosközínél, mind Istvánffynál talá-lunk azonban olyan mozzanatokot is, amelyek közelebbről meg nem határozható egyéni értesülésekből származhatnak. Az elbeszélő források alapján a mozgalom eseménytörténete nagyjából rekonstruálható, ugyanakkor számos nem jelentéktelen részletkérdést, mint például a mozgalom vezetőjének pontos nevét, vagy halála körülményeit úgy látszik soha sem fogjuk teljes hitelességgel tisztázhatni, s a sajátos forrásadottságok következtében alig van a mozgalom bonyolult problematikájának olyan komponense, amelyre nem a bizonytalanság nyomja rá zavaró és ösztönző bélyegét.

A Karácsony-felkelés megoldatlan és a véglegesség igényével megoldhatatlan kérdései közül a történeti kutatást leginkább a mozgalom ideológiája foglalkoztatta. Az elbeszélő források Karácsony György és hívei ideológiájának sok jellegzetes mozzanatát őrizték meg, az ezekből kibontakozó összkép mégis homályos, és többféle magyarázatot is megenged. Minden magyarázatra irányuló kísérlet előfeltétele azonban — újonnan értékesíthető források nemlétében — a tematika kibővítése, magyar és egyetemes történeti analógiák széleskörű alkalmazása volt.

Az első lépést ezen az egyedül célravezető, ám eléggé ingoványos úton Rugonfalvi Kiss István tette meg (Fekete emberek a magyar történelemben. Debreceni Szemle, 1929), rámutatva a magyar történelem „fekete ember”-einek balkáni, szerb illetve román eredetére. Ebben az irányban azóta sem haladt előre a kutatás, pedig a néprajztudománynak talán volna hozzátenni valója a történettudomány eredményeihez.

A legnagyobb érdemeket Karácsony György mozgalmának feltárásában Révész Imre szerezte (Debrecen lelki válsága 1561—1571. Századok, 1936). A teljes forrásanyag összegyűjtése és kritikai értékelése mellett megvizsgálta a debreceni vallási irányzatokat a Karácsony-felkelést megelőző igen mozgalmas évtizedben, és az európai reformáció széles távlatába illesztette be a tisztántúli parasztság megmozdulását. Sikerült felismernie a Forgách Simon megjegyzéseiben fenntartott részletmozzanatok között két jellegzetesen anabaptista vonást: a Karácsonyhoz esatlakozni készülő egri vitézek tartózkodását a törvénykezéstől

és az eskütől, s részben ezek, részben egész Európára kiterjedő teológiai összefüggések számbavétele alapján arra a következtetésre jutott, hogy Karácsony „rejtett végcélja . . . egy anabaptista »Sion-királyság« felállítására lehetett, amely természetesen egyúttal paraszturalmat is jelentett volna”, s az európai analógiát az 1535-ös münsteri eseményekben látta.

Révész rendkívül szuggesztív koncepciója nagy hatással volt a fiatal magyar marxista történetírásra. Általánosan elfogadott nézetté vált, bár tudományos munkában nem került dokumentált kifejezésre, Karácsony mozgalmának anabaptista megalapozottsága, sőt egy másik elemmel, az antitrinitarizmussal is bővült, Dávid Ferenc „Rövid magyarázat”-a és az abban foglalt, éppen 1570-re megjövendölt világvége alapján. Ebben a felfogásban Dávid Ferenc szentháromságtagadó, egészen a szombatosságig fejlődő propagandája és Karácsony György éppen 1570-ben kirobbanó parasztfelkelése egymással összekapcsolva, természetesen mutatis mutandis, a német és a magyar társadalomfejlődés különbözőségének erőteljes hangsúlyozásával, Münzer Tamás népi reformációjának magyarországi megfelelőjeként szerepelt. Ugyanakkor elhangzottak irodalomtörténeti oldalról óvatosságra intő figyelmeztetések is, mert az antitrinitarizmus és a feltételezett magyarországi népi reformáció közötti kapcsolatot az irodalomtörténeti források vizsgálata egyre inkább megcáfolni látszott.

Révész Imrével és az 1950-es évek elejének marxista közfelfogásával szemben, de velük nyíltan nem polemizálva, új és megalapozottnak tetsző álláspontot fejtett ki legutóbb Kathona Géza (Karácsony György „szent hada” 1569—1570. Egyháztörténet, 1958). Véleménye szerint Karácsony György mozgalmát helytelen „lényegében vallási akciónak” minősíteni, mert ez tömeges jobbágyszökésekre alapozott társadalmi vállalkozás, azaz marxista terminológiát alkalmazva (amit Kathona nem tesz meg), lényegében osztályharcos akció volt. Anabaptista gyökereit kétségbevonja, mert az elbeszélő források „egy szóval sem céloznak tudósításukban a szent had anabaptista voltára, amit bizonyára nem tesznek, ha ez irányban csak a legparányibb gyanújuk van”, antitrinitárius gyökereit pedig abból a kiindulópontból veti el, hogy Dávid Ferenc „a feudalizmus hibáinak . . . metsző bírálatától tartózkodott” és „apokaliptikájának nem volt török Antikrisztusa”. Tanulmányának legfontosabb következtetése szerint „Karácsony tömegmozgalmának vallási részletei oly határozatlanok és színtelenek, hogy a reformáció bármelyik főirányzatának akkor hangoztatott eszméivel is bízva lehetnének azonosíthatók, ezért merész és messzemenő következtetések levonására nem alkalmasak”. Ebből a szempontból rendkívül frappánsak azok a párhuzamok, amelyeket Kathona a kicsiny imádkozó sereg győzelmének lehetőségéről a hatalmas török fölött Luther apokaliptikájából és a református Károlyi Gáspár „Két könyv”-éből felhoz.

Véleményem szerint a Karácsony-probléma megoldásában bizonyos egyoldalúság, a vallási és a társadalmi akció merev szétválasztása ellenére Kathona jutott eddig a legközelebb a valóság felismeréséhez. Karácsony mozgalmában nem lehet különválasztani az osztályharcot és az ideológiát, és a mozgalom ideológiai gyökereit nem lehet a reformáció egyes irányzataira, az anabaptizmusra vagy az antitrinitarizmusra korlátozni, hanem ki kell terjeszteni a kutatást a XVI. századi osztályharc, a reformáció egészére, mert úgy látszik, hogy a Karácsony-felkelés ideológiájának kialakításában, ma már kielemezhetetlen bonyolultságban, a reformáció számos irányzatának szerepe volt, Luthertől kezdve az 1560-as években Debrecenben és a Tiszántúlon kimutatható anabaptista és antitrinitárius tanításokig. Ezt a Révész és Kathona teológiai vizsgálatainak össze-

egyeztetése és kritikája alapján kialakított álláspontomat számomra is meglepő módon támasztja alá az egyetlen forráshely, amely Karácsony György ideológiájának eredetére utal: a reformáció egészével szembenálló katolikus Istvánffy szerint a fekete ember „*damnatis variarum scitarum opinionibus imbutus*” (kiemelés tőlem — H. G.) volt!

Ami már most vitaülésünk központi problémáját illeti, az eddigiekből nyilvánvaló, hogy a Karácsony-féle mozgalom ideológiája eredetét tekintve nem paraszti ideológia, hanem az uralkodó osztályok különböző csoportjainak különböző reformációs ideológiáiból, végső soron a XVI. századi európai polgárság antifeudális ideológiájából származik, amelyet Karácsony György és a tiszántúli parasztság osztályérdekeinek megfelelően alkalmaz és alakít. Ez osztályérdekek középpontjában Szolnok és Gyula eleste után a török hódító elleni harc áll, valamint a földesúri hatalom alóli felszabadulás a „szent had”-ba való eltávozással és a Karácsony táborában a vallási rajongás jegyében megvalósított társadalmi egyenlősítéssel. Nem következik be, vagy csak a bukás idején kerül sorra a mozgalom aktív szembefordulása a földesúri osztállyal és a debreceni polgársággal, ami a török kérdés elsődlegességéből és az uralkodó osztályok helyi képviselőinek éppen emiatt szinte végig megőrzött tartózkodó jóindulatából kielégítően megmagyarázható. Vannak Karácsony György ideológiájának kifejezetten nem az uralkodó osztály ideológiájából származó, hanem sajátos népi, szinte népmesei elemei is, mint pl. hogy csillag jár le hozzá az égről, vagy maga az eddig tudományosan fel nem tárt „fekete ember”-fogalom, ezek azonban az ideológiai egészét tekintve csekélyszámúak, többnyire alárendelt jelentőségűek és zavartalanul beleilleszkednek az uralkodó osztálytól átvett és kisajátított ideológia paraszti osztálycélok szolgálatába állított rendszerébe.

Nem volna érdektelen ezek után annak megvizsgálása, hogy az uralkodó osztályok mely csoportjainak ideológiájából, milyen elemek, és milyen úton jutottak el Karácsony György táborába, s ott milyen átalakuláson mentek keresztül, ezt a konkrét vizsgálatot azonban a forrásadottságok nem teszik lehetővé. Be kell érniünk az eddigi irodalom gondolatébresztő és ugyanakkor erősen problematikus részletmegállapításaival.